

ƏHMƏD HƏMDİ TANPINARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ OBRAZLARIN MƏNƏVİ BÖHRANI

Giris. Modernist Türkiyə ədəbiyyatı yazıçısı Əhməd Həmdî Tanpınar həyatında olduğu kimi əsərlərində də insanlara və mədəniyyətə qərəzsiz baxmağa, insanın özünü axtarmasına, daxili dünyası ilə harmoniyada olmasına önəm vermişdir. Yazıçı əsərlərində obrazlarına fərqli həyat hekayəsi bəxş edir. Hekayələri bir-birlərindən nə qədər fərqlənsə də onları birləşdirən ümumi nöqtələr də vardır. Əsas məsələ insanın həyatı dərk etməsi, cəmiyyətlə münasibəti və orada qazandığı yeridir. İnsan kainatın sonsuzluğu qarşısında kiçikdir. Bütün kainatın fərqiində olan insan, dərk etdiyi bu kainat qarşısında yaşanı, acizliyi, taleyi və ölümü hiss edir. O, öz kainatının davamlılığı qarşısında öz ölümünü hiss edir. Öz ölümü ilə üzlən fərd öz həyatını şübhə altına almağa başlayır. Dünyada ölümün fərqiində olan yeganə canlının insanların olduğunu və bu kəşflə insanların ölümü inkar etmədən həyata qarşı məsuliyyət hissi formalaşdığını bildirir.

Ə.H.Tanpınar bildirir ki, insanlar bu tənhalıqdan, taleyin faciəsindən ancaq cəmiyyətə inteqrasiya etməklə xilas ola bilərlər. Cəmiyyət inkişafı təmin edir. Cəmiyyətin davamlı olduğunu dərk edərək insanların ölüm düşüncəsinə qalib gəlmə şansı var. Cəmiyyət bu inkişafı tarix, sənət və ənənələr vasitəsilə qoruyur. Cəmiyyət insanların ölümü qəbul etməsində asanlaşdırıcı rol oynamışdır. Beləliklə, ölüm başqa bir şəkildə həyatın davamına çevrilmişdir. İnsan cəmiyyətdən uzaqlaşdıqca zəifliklər toplusuna çevrilir və cəmiyyətə inteqrasiya etdikcə bundan xilas olur. Tanpınarın əsərlərində daxili tənhalıq keçirdib xoşbəxtliyi axtaran insanlar bu darlıqdan xilas olmaq üçün dünyaya acılmağa çalışırlar. Yalnızlığa qalib gəlmək üçün dünya ilə inteqrasiya cəhdləri insanlara tənhalığı, acizliyi, ölümü, fərdi varlığın faciəsini xatırladır. Cəmiyyətlə inteqrasiya isə insan faciəsini azaldır. O, bildirir ki, faciədən sağ çıxmaq üçün zamanın davamlılığını dərk etmək və zamanda iştirak etmək, eyni zamanda cəmiyyətlə inteqrasiya etmək lazımdır [4, 31]. Fərdi psixologiya nəzəriyyəsinin qurucusu Alfred Adler qeyd edir ki, fərd mənalı bir həyat yaratmaq üçün onun cəmiyyətlə inteqrasiyası və cəmiyyətin faydası nəzərə alınmalıdır [1, 43]. “Huzur” romanında İhsan, emosional çöküşdə olan əmisi oğlu Mümtəza hissələrinin yox, düşüncə adamı olmasını, insanın heç nəyi öz taleyinə çevirməyə haqqı olmadığını, həyatın geniş olduğunu, insanların böyük problemləri olduğunu və bu mövzuda ağılı itirdiyini söyləyir. Yazıçının əsərdə göstərdiyi fikir yəni, insanın bunu dərk etməsi üçün azad ruhlu olması lazım olduğunu və fərdi xoşbəxtlik və məsuliyyətdən daha çox sosial məsuliyyəti ön plana çıxararaq, həyatın mənasını sosiallaşmada gören A.Adler ilə ortaq bir fikri bölüşür. Tanpınarın əsərlərindəki fərdlər cəmiyyətə inteqrasiya edərək xoşbəxtliyə çatmağın, həyatlarını mənalı etməyin yolunu tapırlar.

Avstriyalı psixiatr Viktor Emil Franklin fikrincə, insanlar daima nədəsə mənə tapmağa çalışan varlıqlardır. Lakin bu mənə axtarışı daxili tarazlıq əvəzinə daxili gərginliyə də səbəb ola bilər. Balans və ya gərginliklə nəticələnəcək bu axtarış insanların həyatda yaşamasına kömək edir. Uğrunda yaşamağa dəyər bir mənə şüurundan məhrum olan fərdlər içlərindəki boşluq hissi altında əzilir və ekzistensial boşluq yaşayırlar [3, 61]. Tarixi proses və tərəqqidə təhlükəsizlik instinktlərini itirmiş, sosial ənənənin onlara nə edəcəyini söyləməməsi, boş vaxtlarının artması səbəbindən ekzistensial boşluqla üzlən insanlar bəzən ya başqalarının etdiklərini arzulayı, ya da başqalarının nə etmək istədiklərini və ya başqalarının nə istədiklərini bilmədiyi üçün etdiklərini yaşadıkları varlıq boşluqları cansıxıcılıq və narahatlıq olaraq özünü göstərir. İnsan həyatına mənə qatmaq üçün həyatın mücərrəd mənasını axtarmaq əvəzinə, həyatında mübarizə apara biləcəyi konkret vəzifənin olduğunu görməlidir. Demək olar ki, Tanpınarın haqqında danışdığı fərd ölüm və tənhalıq düşüncəsinin mənəgənəsində parçalanmaqda, sosial-mədəni mühitinin ikiliyi daxilində ondan nə gözlənilirdi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik içində boğulur və bunu edə bilmir.

Ə.H.Tanpınar “Huzur” əsərindəki Suat ekzistensial obraz olaraq yaratmışdır. Suat mənəvi böhrandadır. Suat, Mümtəza qıcıqlanır, onun Nuran ilə olan sevgisini isə qəbul edə bilmir. Həyat yoldaşı və övladları olmasına baxmayaraq tək düşüncəsi Nurandır. Suat, Mümtəz ilə Nurana o dərəcədə cəmlənir ki, onların xəbəri olmadan evlərində iki gün oğrun qonaq kimi yaşayır. Yazıçı Suat obrazını digər obrazlardan daha mürekkəb işləmişdir. “Suatın məktubu” adlı əsəri ayrı bir kitab kimi çap etdirmək istəsə də, təəssüf ki yazıçının ömrü buna yetməmişdir. Suat sanki mənəvi böhranlarına son qoymaq məqsədi ilə Nuran ilə Mümtəzin evində məktub yazaraq intihar edir. Psixologiya da təsdiqlənmişdir ki, intihar edənlərin əksəriyyəti mənəvi zəiflikdəndir və bəzilərinin məqsədi həyatındakı insanlara əzab verməkdir. Suat da hər ikisi mövcud idi.

Tanpınar Türkiyədə yaşadığı dövrdəki vəziyyəti mədəni ikilik oxunda təhlil edir və cəmiyyətin şərq-qərb qarşıdurması içərisində yaşadığını bildirir. O, vurğulayı ki, bu münaqişəni həll etmək üçün mənəvi və ənənəvi dəyərlərlə yanaşı yeninin sintezinə nail olmaq lazımdır [2, 63]. Qərbləşmənin fərddə yaratdığı parçalanmanı, fərdi həyatdan ayrılmanın acısının ən çox özünü büruzə verdiyi İstanbul vasitəsilə müzakirə edir. İstanbulda yaşayan və bu parçalanmada iştirak qalan qəhrəmanlar narahat insanlardır.

Daim sülh və bütövlük axtarışında olan qəhrəmanlar xatirələrə, məkanlara və zamanlara üz tuturlar. Fərdi öz sosial və mədəni mühiti daxilində vahid bir yaşama ilə nəzərdən keçirən Adler, fərdin həyat tərzinin fərdin özünü qavrayışını və həyatın mənasını müəyyən etdiyini müdafiə edir. Tanpınarın romanlarında bəhs etdiyi fərdləri ictimai parçalanma və pozğunluğun təsiri ilə həyatın mənasını itirmiş, özünü qavrayışları təhrif olunmuş narahat şəxsiyyətlər hesab etmək olar.

⁵¹ BDU, Türkiyə kafedrasının doktorantı, Dünya ədəbiyyatı kafedrasının laborantı Orchid:0000-0002-0103-8479. Aliyevabilqeyis123@gmail.com

Tanpınarın ilk romanı olan “Mahur Bəstə”də fərdin keçmişlə əlaqəsi, sənətə və musiqiyə marağı, İstanbula verdiyi mənə, zaman anlayışının həyatdakı yeri, inteqrasiya ilə zamanın davamlılığın sintezidir. Cəmiyyət-zaman əlaqəsindəki əşya və hadisələrlə insan-zaman əlaqəsi, onun məğlub və iddiasız olma qabiliyyəti, onların şəxsiyyətləri və həyatda qarşılaşdıqları dilemmalar, taleyin və fərdin gözləntilərinin uyğunsuzluğu müzakirə edilir. “Hüzur” romanında insanın taleyi problem kimi müzakirə edilir. İnsan həyatının nə olduğu sualından və bu suala cavab axtarışından bəhs edilir. Roman insanın irrasional həyat axınına qarşı mübarizəsindən bəhs edir. İnsanın mənəvi dünyası ilə yanaşı, yaşadığı şəhər, memarlığın, musiqinin həyatdakı yeri də yer alır. Şeir, musiqi, memarlıq və sənətin ortaya qoyduğu gözəlliklə insanlar irrasional axını dayandırma gücü qazanır. Mümtaz fərdi xoşbəxtliyi ilə ictimai məsuliyyəti arasında bir qarşıdurma yaşayır [2, 279]. Mümtaz obrazı həyatdakı yeri, mövqeyi və funksiyası ilə bağlı çətinlik içində olan, ruhunda və ətalətində parçalanmalar yaşayan bir obraz kimi təsvir edilmişdir.

Fərdin parçalanmada xilasını öz dəyərlərinin yenidən qurulmasında və mövcud dəyərlərin yenidən işlənilməsidir. Bu günə uyğunlaşa bilməyib keçmiş sığmayan Mümtaz bir müddət sonra keçmişin mirasını qoruyan, tarixi şüurlu, keçmişin keçmişindən xəbərdar olan, gələcəyə baxan bir xarakterə çevrilir. Mümtazın tənqidi zehni var, lakin bəzən bu zehin yorula da bilər. Ağıl tükəndikdə intuisiyaya müraciət edir. Sevgi bioloji həyatın sirlərini insanlara açan ilahi bir vasitəçiyə çevrilir. Mümtaz sevgi ilə təbiəti, qadını və sənəti birləşdirmiş və onları vahid reallıq kimi qəbul etmişdir [2, 280].

Mümtazın bütövlüyə çatdıqdan sonra anladığı şey, sülhün insanın öz içində olmasıdır. Hüzur romanının qəhrəmanlarından olan Mümtazı xəyalpərəst planları ilə irəliyə aparan, ağlının dərinliyi və imkanlarıdır. İstanbul memarlığının və həyatının ona təqdim etdiyi köhnə zamanların gözəlliklərindən qaçır [2, 247]. “Hüzur” romanında “həyat”, “ölüm”, “varlıq” mövzuları insanın fəlsəfi-psixoloji narahatçılığı, bütünə çatmaq axtarışları çərçivəsində müzakirə edilir. Mümtaz kainatı, həyatı və özünü dərk edə biləcəyi ontoloji aydınlıq və bütövlük axtarışındadır.

Fərdi xoşbəxtliyi ilə ictimai məsuliyyəti arasında ziddiyyət yaşayan Mümtazın həyatının mənasının nə olduğunu sorgulamağa başladığını söyləmək olar. Frankl deyir ki, fərd özünə həyatın mənası sualını verməlidir və varlığın mahiyyəti məsuliyyətdir. Məsuliyyətlərinin nə olduğuna qərar verməkdə sərbəst olan fərd, məsuliyyətinin cəmiyyət qarşısında, yoxsa özünə qarşı olması sualına cavabı özü verir. Fərd bütün dünyanı yaşayarkən və görərkən həyatın mənasını kəşf edir [3, 59]. A.Adler isə fərdin həyatda mənə yaratmasının yolunun sosial maraq və sosiallaşmadan keçdiyini bildirir. Tanpınarın düşüncə və ədəbiyyat dünyasında fərdin mənə yaratmasının yolu ictimailəşmədən keçir və fərd yalnız bu yolla tənhalıqdan, ölüm faciəsindən xilas ola bilər. Hambalın yükü kürəyində təpəyə çıxmağa çalışdığını görən Mümtaz, çağın adamı ilə hambalın taleyinin oxşarlığı ilə mənfi rəqərdən işarə edir. Başqa bir yerdə isə kasıb və yaşlı qadını təsvir edən Tanpınar onlar arasındakı fərqi və birləşdirən nöqtəni də qeyd edir. Təbii olaraq onları birləşdirən əsas nöqtə həyat idi, yaşamaq istəyi idi. Bütün bu səfalətdə o, gülən uşaqları, yaşamaq istəyini və həyatın davamlılığını görür. İnsan təbiətin və kainatın mərkəzidir. Fərd cəmiyyət və təbiət ilə vəhdətdə olaraq həyatda yaşamağa çalışır. Bu inteqrasiyanı tapmış Şərqə diqqət yetirməklə, insanın həm özü ilə, həm də mədəniyyətlə barışmasının yolunu göstərir [4, 42].

“Səhnədən kənarda olanlar” romanında insanın şəxsiyyətini formalaşdıran dəyərlər, uşaqlıq və küçə arasındakı bağ, küçədə başlayan sevgi və itirilmiş sevginin küçədə axtarışı, küçənin də ictimai hadisələri əks etdirir. Tanpınar əsərlərində zaman məsələsinə böyük yer verir. “Saatları Tənzimləmə İnstitutu” romanında zamana həyatın həm simvolu, həm də tərkib hissəsi kimi yanaşılır. Zamana bir axın kimi yanaşan müəllif bu romanda zamana dayanmış və təhrif olunmuş şəkildə yanaşır. Romanda cəmiyyətin hazırda donmuş və gülünc vəziyyətə düşmüş bu çıxılmaz vəziyyətdən xilas olmaq istəyi diqqət mərkəzindədir [2, 403]. Xeyallarla reallıq arasında fırlanan bir həyat yaşayan Hayri İrdal gündəlik həyata uyğunlaşa bilməyən, daim münaqişə vəziyyətində olan və güclü tənəyyül sahibi bir xarakterdir.

Həyat yoldaşından boşanan, oğlu ölən, irsiyyət səbəbiylə erkən demans olan, həyatı mənasız görən və buna görə də həyatdan qıyas almağa çalışan, bütün bunlara baxmayaraq öz xəyal dünyasında yaşamağa davam edən bir ziyalıdan bəhs edilir. baş verdi və kim cəhəlt içində çırpınır. Tənha və məğlub olan Hayri İrdal obrazı Tanpınarın psixanaliz klinikasının müşahidə qeydlərindən istifadə etməklə əldə edilmiş bir xarakterdir [2, 151]. İnsanın taleyini roman və hekayələrində vurğulamış, insanın mənşəyinin təsiri ilə bağlı təhlillər aparmışdır. fərdin genetik irsi Zamanı izləmək üçün qurulan “Saatları Tənzimləmə İnstitutu” insanları zamandan uzaqlaşdırır.

Müasirlik. İkinci Dünya Müharibəsinin yaratdığı depressiya və dəyərlərin iflası səbəbindən cöküş yaşayan bir cəmiyyətdə insanlar tənha və ümitsizdirlər. Zamanın əsiri olan insan, onu yaşadacaq dəyərlərdən məhrumdur. Tanpınarın “Saatları Tənzimləmə İnstitutu” romanında həyatın mənasızlığından bəhs etdiyini bildirir.

Həyatın mənası anlayışı ilə dəyər anlayışı bir-birinə bağlıdır və bir şeyin mənası onun dəyəri ilə düz mütənəsbidir. Bu səbəbdən də həyatın mənasını ancaq dəyərlər dərk edildikdə və yaşandıqda qavramaq olar. Dəyərlərin həyata keçirilməsi ilə mənalı həyata nail olan fərd həm də xoşbəxt həyata nail olur. Bu prizmadan baxıldığında, şərq və qərb dünyası arasında tərəddüd edən, ümumbəşəri dəyərlərin belə müharibənin təsiri ilə sarsıldığı sosial kontekstdə yaşayan cəmiyyətin mənəvi və mədəni dəyərləri şübhə altına alındı; Həyata uyğunlaşa bilməyən və davamlı münaqişələr içərisində olan Hayri İrdalın yaşadığı cəmiyyətdən uzaq olduğunu və onu həyata bağlayacaq dəyərlərdən məhrum olduğunu söyləmək olar.

“Aydakı qadın” romanı Tanpınarın tamamlaya bilmədiyi romanlardandır. İndiki zaman sıxıntı və keçmişlə indiki zaman arasındakı ziddiyyətdən qaçmağı, keçmiş isə uşaqlığı, sevgini və istəyi təmsil edir. Şüuraltı, xeyallar, xatırlama və uşaqlıq geniş şəkildə əhatə olunur. Həyatdan ümidini kəsən insan uşaqlığını itirilmiş cənnət kimi

xatırlayır. Tanpınarın qəhrəmanlarının uşaqlığını itirilmiş cənnət kimi xatırlayır. Sosial düzəndə özünə yer tapa bilməyən fərd, qarşılaşdığı mənasızlıq hissinin öhdəsindən gəlmək üçün keçmişin xoşbəxt günlərində dəyərlərin izlərində mənə axtarır.

Tanpınarın roman və hekayələrindəki personajlar ümumiyyətlə xəyalpərəst, illüziyalara qapılan, qavrayışı öz dar mühitində məhdud olan, depressiya içində yaşayan fərdlər kimi təsvir edilir. O, həyatın və insan taleyinin absurdluğuna və insanların eyni qayaya dırmaşmağa məhkum edilməsinə yönəlib. Tanpınar insanları ya həqiqətlə üz-üzə, ya həqiqətin altında əzilmiş, ya da çaxnaşma və dəhşət içində, qaçmaq cəhdində, amma həqiqətdən uzaq, öz xəyal dünyasının aldanmalarında təsvir edirdi. Əsərlərindəki qəhrəmanlarla maddi həyat və gündəlik həyat münasibətləri çərçivəsində məşğul olmaqdan, onların öz yuxularında yaratdıqları aləmlərdəki personajlardan bəhs edir. Bu personajlar məntiqi əlaqələrdən uzaqdır, günah vəsvəşələrinə qapılır, içində olduqları dünyadan qaçmaq, fərqli bir zamanda yaşamaq, adi insanların yaşadığı dünyadan çıxmaq istəyirlər.

Onun hekayələrindəki personajlar digər tərəfdən keçmişə həsrət qalan, narahat adi insandan fəvqəladə olan, zamansız xəyal həyatında olan insanı təsvir edir. Narahat və xaotik cəmiyyətdə ilişib qalan xəstə həssaslığı olan intellektual personajlar nümayiş etdirilir. Müəllif əsərlərində öz daxili aləmini əks etdirmiş, özünü çaşqın vaxt hesablamaları və canlı xəyallar vəziyyətində təsvir etməklə yanaşı, ətrafı və zamanı ilə əlaqə qura bilməyən insanlardan bəhs etmişdir. Kamyu, Sartr və Kafka qərb insanının böhranı ilə məşğul olarkən, Tanpınar Qərbi təqlid etmədən, çöküş, quruluş və mədəni dəyişikliyin sarsıntılarını bizim spesifik şərtlərimiz çərçivəsində yaşayan fərddən bəhs edir [2, 154]. Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Ə.H. Tanpınarın yaratdığı obrazlar Şərq və Qərb, köhnə ilə yeni, keçmiş ilə gələcək arasında mübarizədə idi. Onun bəzi qəhrəmanları bu mübarizədən qalib çıxmış bəziləri isə onun qurbanına çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adler.A. Individual Psychological Theory and Fundamental Principles. Electronic Cumhuriyet Journal of Communication, 5(1):40-47, 2023
2. Abdullah.U. İnci H. Bir gül karanlıklarda. Tanpınar üzerine yazılar. İstanbul, 2008
3. Celal Y. Viktor E.Franklin Yaşam Felsefesi ve Anlam. Temaşa Felsefe Dergisi:55-67, 2022. <https://doi.org/10.55256/temasa.1159089>
4. Demir.A.O. Kutup noktası Ahmet Hamdi Tanpınar üzerine eleştirel deneme. İstanbul, Yapı kredi yayınları, 2001
5. Tanpınar. Ə.H. Hüzur. Bakı.Qanun nəşriyyatı, 2013
6. Tanpınar. A.H. Sahnenin Dışındakiler. İstanbul. Dergah, 2022
7. Tanpınar. A.H. Suatın Mektubu. İstanbul. Dergah, 2022

Açar sözlər: Həyat, yaşamaq, gələcək, keçmiş, ölüm, zaman, şərq, qərb, böhran

Keywords: Life, survival, future, past, death, time, east, west, crisis

Ключевые слова: Жизнь, выживание, будущее, прошлое, смерть, время, восток, запад, кризис

The moral crisis of images in the works of Ahmet Hamdi Tanpınar

Summary

A.H.Tanpınar states that people can be saved from this loneliness and the tragedy of fate only by integrating into society. Individuals in Tanpınar's works find a way to achieve happiness and make their lives meaningful by integrating into society. The salvation of an individual in the process of fragmentation is the reconstruction of their values and the reworking of existing values. Unable to adapt to the present, Mumtaz, who took refuge in the past, after a while becomes a character who protects the legacy of the past, is historically conscious, aware of the past, and looks to the future.

Нравственный кризис образов в творчестве Ахмета Хамди Танпынара

Резюме

А.Х.Танпынар утверждает, что люди могут спастись от этого одиночества и трагедии судьбы, только интегрируясь в общество. В произведениях Танпынара люди находят способ достичь счастья и сделать свою жизнь значимой, интегрируясь в общество. Спасение человека в этом процессе. фрагментации – это реконструкция своих ценностей и переработка существующих ценностей. Не сумев приспособиться к настоящему, Мумтаз, укрывшаяся в прошлом, через некоторое время становится персонажем, защищающим наследие прошлого, исторически сознательным, осознающим прошлое и смотрящим в будущее.

RƏYÇİ: T. Cəfərli